

Kulturhistorisk utredning inför byggnadsminnesförklaring

Kulturhistorisk utredning inför
byggnadsminnesförklaring
Vinnstätter 1:33, Järbo socken
Färgelanda kommun
Marie Odenbring Widmark
Kulturmiljö/ Västarvet

Västarvet, Kulturmiljö 2011

Fältarbete, text och kulturhistorisk bedömning: Marie Odenbring Widmark (MOW)

Omslagsbild: Ola Erikson (OE)

Bilderna tillhör där inget annat anges Västarvet

Arkivmaterial förvaras i arkivet på Kulturlagret i Vänersborg

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket medgivande 507-98-2609

Innehållsförteckning

Inledning.....	5
Vinnsäter – beskrivning av gården och dess byggnader	6
Bakgrund	6
Gårdsbilden	8
Nuvarande bebyggelse	8
1. Manbyggnaden	8
Beskrivning	8
Upprustningen 1990-91	12
Nuläget	12
2. Magasinet	13
Beskrivning	13
Upprustningen 1990-91	13
Nuläget	13
3. Ladugården.....	13
Beskrivning	13
Upprustningen 1990-91	14
Nuläget	15
4. Redskapsboden.....	15
Beskrivning	15
Upprustningen 1990-91	16
Nuläget	16
5. Smedjan	16
Beskrivning	16
Upprustningen 1990-91	17
Nuläget	17
6. Källaren	17
Beskrivning	17
Upprustningen 1990-91	18
Nuläget	18
7. Ny toalettbyggnad	18
Historiskt sammanhang i korta drag.....	19
Expansiva tider – 1750-1870.....	19
Skiften och havreodling	19
Förändrade bebyggelsemönster.....	19
Bostadshusen	20
Djurhållning	21
Kulturhistorisk bedömning.....	22
Uppmärksamman sedan tidigare	22
Dalslandsstugan som byggnadsminne.....	23
Dalslandsstugan som lokal identitetsskapare	23
Byggnadsminnesförklaring av en Dalslandsstuga.....	24
Vinnsäter har stora värden.....	25
Förslag till skyddsbestämmelser	26
Förslag till skyddsområde	27
Källor.....	28

Inledning

Järbo hembygdsförening har i en skrivelse till Länsstyrelsen i Västra Götaland väckt fråga om byggnadsminnesförklaring av gården Vinnsäter 1:33 i Järbo socken, Färgelanda kommun. Föreningen förvärvade gården på 1980-talet och genomförde 1990-91 en omfattande upprustning i samverkan med länsstyrelsen, Älvsborgs länsmuseum (nu en del av Västarvet) samt Färgelanda kommun. Sedan dess har gården fungerat som hembygdsgård och föreningens samlingsplats i socknen.

Västarvet har fått i uppdrag av Länsstyrelsen att utreda frågan kring byggnadsminnesförklaring och också föreslå ev skyddsföreskrifter.

Utredningen består av en beskrivande del med en enkel genomgång av bebyggelsen och vad som tidigare gjorts i form av upprustningar, en bedömning av det kulturhistoriska värdet samt förslag till utformning av en byggnadsminnesförklaring. Eftersom både Vinnsäter i sig själv och Dalslandsstugan som fenomen har utretts och beskrivits i flera andra sammanhang hålls denna framställning relativt kort och läsaren hänvisas också till tidigare material i frågan.

Gården ligger i den norra delen av Färgelanda kommun i anslutning till Valboåns dalgång och nära Järbo kyrka.

Vinnsäter – beskrivning av gården och dess byggnader

Bakgrund

I nord-sydlig riktning genom Färgelanda kommun slingrar sig Valboån. Dess dalgång bildar en sammanhängande jordbruksbygd och ett kommunikationsstråk. Kring Järbo kyrka i norra delen av kommunen är landskapet öppet och i ett karaktäristiskt höjdläge ligger Vinnsäter.

Vinnsäter omnämns första gången i äldsta jordeboken från 1540 och utgjorde då ett skattehemman om ett mantal. Vid 1700-talets slut fanns tre delägare i hemmanet. Storskifte genomfördes 1781 och vid tiden för laga skifte på 1830-talet fanns åtta delägare. Ursprungligen låg bebyggelsen på kullen strax norr om 1:33 men efter laga skifte flyttades flera av gårdarna till nya lägen. Vinnsäter 1:33 tillkom genom utflyttning efter skiftet alternativt som resultat av en hemmansklyvning. Gårdens byggnader är löst grupperade i slutningen och den gamla landsvägen skiljer man- och fägård åt. Vinnsäter har förutom sitt läge i Valbodalen också en tydlig anknytning till Kroppefjäll där byns utmarker är belägna.

Gården ägdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal av Aron Larsson och hans hustru Stina Andersdotter. Sonen Artur och dottern Anna tog därefter över gården och brukade den in på 1970-talet. Vinnsäter 1:33 tillhör numera Järbo hembygdsförening som vinnlagt sig om att bevara denna för trakten så karaktäristiska gård. Byggnaderna genomgick i deras regi en omfattande upprustning i början av 1990-talet. Jordbruksmarken är frånstyckad och byggnaderna används som hembygdsgård.

Aron och Stina med familjen samlad framför manbyggnaden, troligen kring sekelskiftet 1900. Bilden hänger i salen på Vinnsäter.

Till vänster syns utdrag ur storskifteskartan från 1779. (O87-24:1). Gårdarna i Vinnsäter låg alla samlade på bykullen strax norr om nuvarande 1:33. Till höger syns utdrag ur kartan från laga skifte 1837 (O87-24:4). Här tillkommer nu den nya vädringen med kurvan vid nuvarande 1:33 och man kan också se att det ligger en byggnad ungefär på platsen för nuvarande vagnsboden/vedboden.

Utdrag ur ekonomiska kartan från 1890-talet där man ser resultatet av laga skiftets genomförande och 1:33 på sin nuvarande plats.

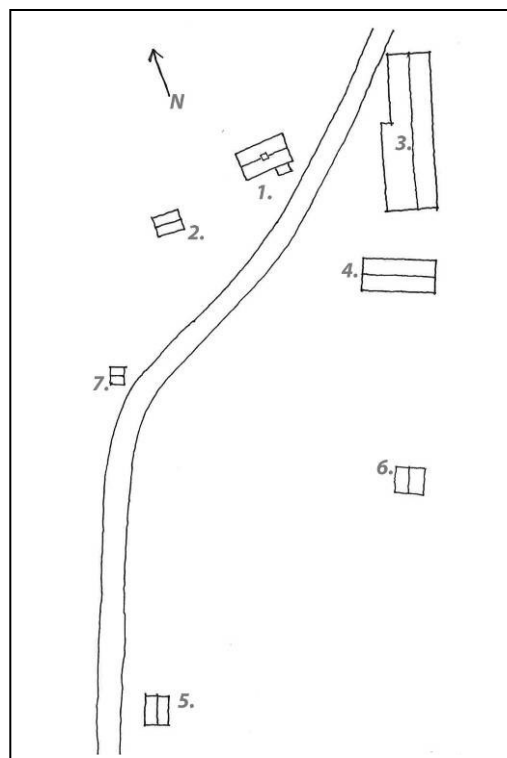
Gårdsbilden

Vinnsäter i Järbo socken har många typiskt dalsländska och västsvenska drag. Husen är oregelbundet grupperade på bykullen, ladugården ligger i vinkel med boningshuset och vägen markerar gräns mellan man- och fägård. Smedjan ligger något avsides från den övriga bebyggelsen. Man kan säga att gården är ett exempel på den oregelbundna västsvenska gårdsformen.

Anläggningen består av sex byggnader, manbyggnad och magasin på mangårdssidan, ladugårdslänga, redskapsbod, källare och smedja på fägårdssidan. Till detta har hembygdsföreningen under senare år lagt en toalettbyggnad. Denna byggnad tillhör ju inte den ursprungliga gården men var en förutsättning för den kaféverksamhet man numera bedriver på gården.

Nuvarande bebyggelse

1. Manbyggnad (1851)
2. Magasin (1850-tal)
3. Ladugård (ca 1870)
4. Vagnslider/vedbod/avträde (1880)
5. Smedja (1908)
6. Jordkällare (1922)
7. Ny toalett (2008)

1. Manbyggnaden

Beskrivning

Det timrade boningshuset, uppfört 1851, är till sin utformning en klassisk Dalslandsstuga med enkelstugans planlösning i såväl över- som undervåning. Husets längd är 9,76 m och dess bredd 6,11 m, ganska typiska mått för de äldre Dalslandsstugorna. Byggnaden är karaktäristiskt hög med flack takvinkel, relativt kraftiga vindskivor och med små takutsprång. Väggarna är klädda med faluröd stående

locklistpanel och på åstaket ligger enkupigt tegel. Ingången har haft tre olika utseenden; Ursprungligen fanns ingenting runt dörren, mer än möjligen ett enkelt snedtak. Mot 1800-talets slut blev det populärt med verandor utsmyckade med snickarglädje och även på Vinnsäter byggde man sig en sådan (se äldre foto ovan). På 1900 talet har verandan glasats in och en yttre ytterdörr har satts dit.

Fönsterplaceringen är även den mycket typisk för dalslandsstugan. På framsidan finns tre fönster varav ett sitter ovanför verandan och de två andra bildar en fönsteraxel nära den andra gaveln. Gaveln närmast entrén är helt fönsterlös vilket bör bero på närheten till vägen. Motsatta gaveln har ett symmetriskt placerat fönster i varje våning. Baksidan har två fönsteraxlar.

Interiört är spiskomplexet i köket och rörspisarna i kamrar och salen/anderstugan bevarade. Huset har aldrig fått separat kök utan köksfunktionen ligger i stugan. Nedre kammaren har använts som sovrum medan övre kammaren haft kvar sin ålderdomliga funktion som förvaringsutrymme in på 1900-talet. På 1920-30-talen genomfördes en större renovering då lerklining och ytskikt förnyades och golven försågs med linoleummattor. Möjligen drogs vatten in vid denna tid. En handpump fanns tidigare i köket. På 1960-talet installerades diskbänk. Alla rum utom övre kammaren har sedan tapetserats ytterligare en eller ett par gånger.

Förstugan: Det första rummet man kommer in i när man går in i huset är den lilla förstugan. Utrymmet saknar möbler och domineras av dörren åt vänster in i köket, dörren rakt fram in i kammaren och trappan till andra våningen som går upp till höger.

Kammaren: Kammaren ligger rakt innanför förstugan och har i alla fall under 1900 talet används som sovrum och varit möblerat med utdragssängar, bord och en kommod. Den sista tapetseringen före renoveringen, gjordes troligen på 1940 talet, taket är slätt med brädor spikade på undersidan av takbjälkarna. I ena hörnet står den fantasifullt murade spisen, eftersom kammaren endast nås ifrån förstugan och inte ifrån köket är det möjligt att rummet ursprungligen användes som förvaringsbod.

Till vänster förstugan, till höger spis och interiör från nedre kammaren. MOW

Köket med spiskomplexet. Foto från 1991 samt 2011. OE, MOW

Köket: Köket eller stugan är det största rummet och upptar 2/3 av husets längd och hela dess bredd. Det var också det viktigaste rummet - här har alla inomhussysslor utträttats, man har lagat mat, ätit och sovit och utfört allehanda hantverkssysslor såväl matlagningshärd, kompletterad med järnspis, som bakugn är placerad i stugan. Detta var regel i alla äldre dalslandsstugor. Från 1830-40 talen dyker det dock upp dalslandsstugor där kammaren omvandlats till kök varvid en mer differentierad planlösning erhållits, men på Vinnsäter har köksfunktionen alltid legat i stugan. Själva inredningen kan från början ha varit mer väggfast men har med tiden kommit att karaktäriserats av ett slagbord med lösa stolar, skåp, vedlår och utdragssoffor.

Övre hallen: Går man uppför trappan når man den övre hallen som liksom den nedre enbart är en förbindelse mellan rummen. Därifrån går man in i salen och in i den övre kammaren. Den enda möbeln i detta utrymme har i alla fall under 1900 talet varit en byrå som stått som skydd vid trappnedgången. Liksom förstugan har hallen under 1900 talet försetts med bröstpanel.

Övre kammaren: Övre kammaren ligger rakt ovanför den nedre. Tapeten sitter direkt på lerklining. Taket är slätt och vitmålat. Kammaren är det enda rummet i huset som inte under 1900 talet fått det gamla skurgolvet täckt av en linoleummatta (linoleummattorna borttagna vid renovering.) Under 1900 talet har rummet används till förvaring vilket är lite ovanligt eftersom bruket att använda vissa utrymmen som bodar i stort sett försvann vid 1800 talets slut. Eftersom rummet har en murad kakelugn som sannolikt kom till i slutet av 1800 talet kan man tänka sig att rummet används som sovrum.

Salen: Salen är lika stort som stugan (köket) i nedre botten och har också betraktats som husets allra finaste rum. En äldre benämning är "nattstugan" vilket antyder att rummet från början var ett oeldat sovrum. Med tanke på att den andra våningen byggdes pga ett ökat behov av bostadsyta kan man tänka sig att det till en början fick stå ofullständigt inrett och användes som sommarsovplats och bod. Underslutet av förra århundradet förändras allmogens hem en hel del, bl.a. börjar tapeter och gardiner komma i allmänt bruk och murade kakelugnar blir allmänna vid sidan av de öppna spisarna. Nattstugan utvecklas vid denna tid till ett verkligt finrum och får benämningen sal.

I kammaren finns numera ett skåp som kommer från en granngård i Vinnsäter. Tapeten sitter direkt på lerklining och har släppt på några ställen.

Salen på Vinnsäter har en murad kakelugn som målats så att det skall se ut som marmor. Taket är slätt och vitmålat. Under sin tid som finrum har salen varit möblerad med matsalsmöbel mitt på golvet och utmed väggarna stod ett skänkskåp, byråar, en sekretär, finsoffa och framför fönstren blompiestaler tillverkade av björkstammar.

*Salen en trappa upp är idag möblerad med flera sittgrupper för att bland annat ta emot kaffegäster.
MOW*

Upprustningen 1990-91

Vid upprustningen lades taket om med ny läkt, nytt enkupigt tegel samt nya vindskivor. Skorsten, panel, veranda och fönster renoverades och huset rödfärgades. Invändigt gjordes en undersökning av ytskikt och ett antal ”färgtrappor” togs fram som visar olika skikt på målade ytor i husets olika rum. Mot bakgrund av att så mycket från 1920-30-tal fanns bevarat och så lite av äldre skikt bestämdes att husets interiör skall spegla 1900-talets förra hälft. Tapeter i passande utförande sattes upp i köket, nedre kammaren och i salen, originaltapet från Engblads tapetfabrik 1930 samt Duros gammalsvenska tapet, 003-05. I övrigt har mycket litet gjorts med ytskikten.

Nuläget

Vinnsätters funktion som hembygdsgård sätter sin prägel på interiören i form av möbler och material som föreningen använder och sådant som man fått i donation. Sedan några år bedrivs kaféverksamhet i manbyggnaden.

Huset är som helhet i gott skick. På framfasaden finns panelskador, orsakade av för tät vegetation som nu är avlägsnad. På baksidan sitter plåtar för att skydda fasaden mot fukt då det inte finns hängrännor. Det är oklart hur fasaden mår under plåtarna. En risk att det blir tätt finns.

Invändigt kan man se visst slitage på några tapeter men i huvudsak är skicket gott.

Skador på panelen på framsidan. Plåtar på baksidan. MOW

2. Magasinet

Beskrivning

Magasinet ligger på mangårdssidan av vägen och är troligen ungefär samtida med boningshuset. Det är timrat i två våningar, klätt med stående faluröd locklistpanel och har ingång från östra gaveln.

I magasinet har man förvarat spannmål och matvaror och förvaringsbingar finns bevarade interiört. En invändig brant trappa förbinder våningarna.

Magasinet är av en typ som är mycket vanlig i landskapet med dörr på gaveln och två våningar. Placeringen i mangården är typisk.

Upprustningen 1990-91

I samband med upprustningen 1991 byttes plåttaket mot skiffertak (skiffer från granngården). Panelen byttes delvis ut och renoverades och byggnaden rödfärgades. Ny tröskel och dörrkarm tillverkades.

Nuläget

Huset är i huvudsak i gott skick. Golvet har dock sjunkit ner vilket troligen beror på att bjälkarna under har rötskador. Det bör undersökas närmare och åtgärdas. Huset har också lite fuktangrepp längst ner på panelen utmed norra långsidan. Det beror väl närmast på takdropp och kanske på de stora träd som finns i närheten. Skiffertaket har fått en del mosspåväxt som med fördel kan tas bort.

3. Ladugården

Beskrivning

Ladugården från 1800-talets andra hälft är gårdens största byggand och helt traditionell till sin utformning. Mittpartiet är en parloge (loge med lador på var sida) i stolpverkskonstruktion. I bägge ändarna är byggnaden timrad för att ge djuren ett ombonat klimat. I den södra änden stod kor och i det norra var stallet. Utmed

fähusets och foderladans ena långsida finns en utbyggd skicka över vilken taket dragits ner. Gaveln får härigenom ett asymmetriskt utseende. Denna typ av utvidgning har varit mycket vanlig i ladugårdslängorna i Dalsland och även i Västsverige i övrigt. I skickan fanns gårdens höns hus och redskapsutrymmen. Utvändigt är hela ladugården klädd med stående lockpanel och målad med faluröd slamfärg. Taket är täckt med vass.

Upprustningen 1990-91

Ladugården har ursprungligen haft halmtak och därefter eternit ovanpå halmen. Vid upprustningen 1990-91 ville man återinföra stråtak. För att få längre hållbarhet på taket lades vass istället för halm, nocken (mörningen) lades med halm under ryggrän av ek. Eternit och gammal halm togs bort. Panelen sågs över, bl.a. byttes hela södra gaveln, och byggnaden rödfärgades. På baksidan grävdes marken ur för att få en bättre lutning. Rätning av stommen gjordes också. Ett bjälklag med trappa och staket byggdes i foderladan.

Till vänster nytt golv över foderladan och till höger skyntar skolmuseet uppe på rännet ovanpå fähuset. MOW

Kobåsen med nygjorda mellanväggar. MOW

Nuläget

Hembygdsföreningen har gjort en hel del förändringar invändigt i ladugårdslängan. Förutom ovan nämnda golv har man byggt en trappa till rännnet ovanför stallet. På rännnet ovanför fähuset har man inrymt ett skolmuseum. Kobåsen i fähuset har gjorts om då de gamla var uppruttna och fönster, rödfärgning och ryggning på vasstaket har hunnit göras om en gång till sedan 1991. Nu består ryggningen av linhalm som sägs vara väldigt hållbart. Samme takläggare (Adam Ooms) anlätades igen.

De tillägg som gjorts påverkar upplevelsen av ladugårdens interiör men behövs för föreningens verksamhet och är i princip helt reversibla.

Gavel med skickan till vänster och fähusets glugg för utgödning mitt på väggen. Skickan invändigt. MOW

4. Redskapsboden

Beskrivning

Redskapsboden från 1800-talets andra hälft ligger i vinkel med ladugården. Byggnaden har stolpkonstruktion klädd med faluröd lockpanel.

I byggnaden har man förvarat vagnar och redskap. I östra delen finns vedboden och i västra delen det inbyggda avträdet med överljusförsedd bräddörr på gaveln. Huset har ursprungligen haft halmtak och därefter tvåkupigt tegel ovanpå halmen.

Upprustningen 1990-91

Vid genomgången av gården i början 1990-talet fick även redskapsboden vasstak. Takteglet togs bort. Större delen av panelen byttes ut och rödfärgades. Dörrsnickerierna renoverades.

Nuläget

Liksom ladugårdslängan har redskapsboden fått ny rygging av linhalm för ca 10 år sedan. Ny panel runt dass invändigt mot vagnboden har satts upp. Huset rymmer nu vagnar och redskap samt ved.

Vasstaket har fått en skada på baksidan när några plåtar blåste upp på taket. Oklart vad skadan innebär för hållbarheten.

Vagnboden invändigt, längst bort skymtar dasset som är inbyggt i huset. Till höger vasstaket med ny mörning av linhalm. MOW

5. Smedjan

Beskrivning

Gårdssmedjan uppfördes 1908. Den är byggd i stolpkonstruktion och klädd med omålad stående panel med vankantade lock.

Åstaket täcks av enkupigt tegel. Huset har endast jordgolv och härden i natursten är placerad i hörnet. Skorstenen har hallar ovan nock.

Smedjan som illustrerar järnets ökande betydelse för gårdsbruket ligger av brandskäl avsides från den övriga

bebyggelsen. Invändigt finns en bälg bevarad och en hel del redskap liksom städet.

Upprustningen 1990-91

Vid översynen putsades muren invändigt med lerbruk och skorstenen ovan nock gjordes om med Gullex. Hallarna lades tillräta. Panelen lagades och byttes till vissa delar. nytt enkupigt tegel lades på taket, ny läkt och nya vindskivor. Mycket växtlighet fick avlägsnas.

Nuläget

Smedjan används i princip inte. Putsen på murstock och ässja har hållit bra men sprickor finns. Högt gräs och möjligen också marknivå påverkar panelen negativt.

Ordförande Paul Jacobsson låser upp dörren. Till höger ässjan och bälgen med en möjligen sekundär placering. MOW

6. Källaren

Beskrivning

Den lilla källaren är gjuten i betong och har årtalet 1922 inristat över dörren. Det hela täcks av en takkonstruktion som från början täcktes av falsade cementpannor, troligen av lokal produktion.

I källaren har rotfrukter förvarats och längs väggarna finns hyllplan för sylt och saft.

Upprustningen 1990-91

Vid renovering fick takkonstruktionen göras om och den täcktes därefter med falsat tegel (norsktegel) och tvåkupigt tegel som tidigare låg på manbyggnaden.

Nuläget

Källaren används inte. Kraftigt sly och växtlighet har vuxit upp alldeles in på källaren och skadar takkonstruktionen. Allt bör röjas bort för att inte större skada skall uppstå.

Källaren i sin dunge av uppvuxen sly. MOW

7. Ny toalettbyggnad

En byggnad med två mulltoaletter (varav en handikappanpassad) har uppförts i anslutning till mangården, ca 2008. Huset var ett krav för att föreningen skulle kunna bedriva kaféverksamheten.

Den har anpassats till övriga hus via takvinklar och materialval.

Historiskt sammanhang i korta drag

För en mer utförlig genomgång av de agrara skeendena under 1800-talet och dess påverkan på bebyggelsen i Dalsland hänvisas till skriften *Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt*. Här följer några mindre utdrag ur denna skrift för att sätta in Vinnsäter i sitt historiska sammanhang.

Expansiva tider – 1750-1870

Skiften och havreodling

Agrara revolutionen som tar sin början under 1700-talets andra hälft är en stor brytningstid vad gäller t.ex. ägandeförhållanden, samhällsliv, växtodling, odlingssystem, jordbrukets redskapsutveckling etc. Under 1800-talet utvecklades även kommunikationerna och industrialiseringen började ta form på flera håll.

Ett stort steg mot en omvandling av jordbruket inleddes i och med *storskiftet* vid 1700-talets mitt. Syftet var bl.a. att motverka ägosplittringen och samla åkermarken i större och mer rationella skiften. Storskiftet blev dock inte så radikalt och innebar sällan utflyttning av bebyggelsen. Med *enskiftet* vid 1800-talets ingång (1805 i Skaraborg, 1807 i övrigt) lades dock förutsättningar för mer radikala jordreformer. Perioden kännetecknas också av en intensiv nyodling och hand i hand med detta en fortgående hemmansklyvning och man får förmoda att viljan till nyodling var en viktig bakomliggande drivkraft till jordskiftenas genomförande.

I Dalsland manifesteras den agrara revolutionen kanske allra främst genom havreodlingen där merparten av det som producerades såldes för export. I England var efterfrågan på havre från Västsverige stor, som foder till landets många brukshästar. En omfattande nyodling inleddes där stora arealer ängs- och betesmarker lades under plogen. Beräkningar visar att åkerarealen på Slättdal åttadubblades från 1600-talets slut till 1800-talet slut. För Skogsdal sexdubblades åkern under samma period. Hemmansklyvningen var som mest intensiv mellan 1750 och 1810 men pågick i stor skala fram på 1860-talet.

Laga skifte – en modifierad form av enskiftet – infördes år 1827 och under resten av 1800-talet pågick sedan skiftandet av jorden. Laga skifte innebar att en gård skulle få sin mark samlad till högst tre skiften/markområden. Skiftet genomfördes vid olika tidpunkter i olika delar i länet. I stora delar av Dalsland skiftades många byar redan under perioden 1827-50 medan hemmanen i landskapets nordligare delar snarare genomgick processen under perioden 1850-75. För skiftena i Vinnsäter se ovan under rubriken bakgrund.

Förändrade bebyggelsemönster

Skiftet förändrade i grunden jordbrukets organisation. Följden blev upplösning av byarna och utflyttningar av gårdar. Också utmarken skiftades vilket ökade möjligheten för enskilda initiativ när det gäller t.ex. nyodlingar och skogsbruk. Inägo- och utmarksbruket ersattes efterhand av cirkulationsbruk där såväl spannmål som djurfoder odlades på åkermarken. Vallodling tog över mer och mer av slättermarkernas betydelse och den redan hårt reducerade ängen tappade allt mer i betydelse. Av vikt för denna utveckling var inte minst jordbrukets nära samband med industrin, som under 1800-talets senare del började förse de stora jordbruken med industritillverkade maskiner och redskap.

Bebyggelsemönstret förändrades kraftigt under inflytande av enskifte och laga skifte. I medeltal flyttades 31 % av gårdarna i gamla Älvsborgs län ut från de äldre bylägena i samband med skiftena.

Även efter skiftena är *den västsvenska gårdsformen* mycket vanlig i olika varianter. Löst och ibland oregelbundet grupperade gårdsbyggnader är allmänt förekommande. Vanlig är även en regelbunden byggnadsgruppering där fägården läggs bakom eller framför mangården; i vinkel eller parallellt med denna. Avgränsningen mellan mangård och fägård är mycket ofta tydligt markerad, ofta genom vägen.

Bostadshusen

Ökad standard

Perioden 1750-1870 medförde också påtagliga förändringar inom allmogens byggnadsskick, både kvantitativt och kvalitativt. Under tidsperioden kan en allmän standardhöjning av bostaden observeras. Bruket att ha eldstad försedd med skorsten hade redan fått allmänt genomslag. Eldstäderna fick då vanligen en placering vid stugans bakre vägg. Takfönstren ersätts nu med väggfönster. I samband med eldstadens och fönsterplaceringens förändring började det bli vanligare med innertak i stugan. Under perioden sker också en övergång från väggfast inredning till fristående möbler.

En annan förändring som nådde Dalsland är det separata köket – den s.k. götiska köksplaceringen. Detta innebär att köksfunktionen förlades till kammaren bakom förstugan. I landets södra delar hade förändringen slagit igenom redan under slutet av medeltiden medan den i Dalsland tycks uppträda först vid 1800-talets början. I Västsverige förekom både den gamla och den nya köksplaceringen parallellt. Vid sidan av kökets förflyttning börjar också spismurskomplexet flyttas från husets bakvägg till dess mittaxel.

När vi närmar oss 1800-talets mitt börjar också teglet slå igenom som material när man murar ugnar och skorstenar. Kakelugnar blir vanliga i husen vid sidan om den öppna spisen och träspjällen ersätts nu allmänt med metallspjäll.

Som antytts tidigare finns det flera skeenden under 1700–1800-talen som bör kunna kopplas samman med nämnda förändringar inom bostadsskicket. Skatter och räntor fixerades vid en viss nivå och med inflationen sjönk skattens andel av den totala produktionen. Det innebar så småningom att bönderna fick ett växande överskott som kunde behållas och omsättas. Överskottet gav ett incitament till att öka produktionen, särskilt för avsalu, vilket kanske också ökade viljan och förmågan att göra fler investeringar i gårdens byggnader. Spannmålsproduktionen ökade stort, främst genom nyodlingar. Den kraftiga hemmansklyvningen i Dalsland ledde också till stor nyproduktion av hus. Under 1700-talet hade det börjat växa fram en besutten hemmansägarklass som efterhand fick ett allt större inflytande och en växande entreprenörsanda.

En annan faktor som påverkat allmogens byggenskap är olika former av centrala direktiv. I syfte att spara skog tillkom flera förordningar som begränsade böndernas rätt att hämta timmer i skogen. Kampanjer bedrevs för att förmå allmogen att bygga i sten, korsvirke och lersten. År 1766 trycktes Carl Wijnblads verk med riktlinjer för hur allmogen borde bygga på ett ekonomiskt och virkesbesparande sätt. Trots statsmaktens ambitioner kan man anta att de sociala och ekonomiska förändringarna under 1700-talet kom att ha större betydelse för byggnadsskicket utveckling än vad de centrala direktiven hade. Förslag lades även fram om

att uppföra enkelstugor i två våningar istället för att bygga parstugor. Detta var virkesbesparande, gav ett mindre tak att underhålla och gjorde att den oftast oeldade gäststugans väggar inte ruttnade så snabbt.

Den andra våningen

Det mest anslående uttrycket för den utvecklade bostadsstandarden på de dalsländska bondgårdarna under perioden är *den andra våningen*. Tvåvåningsstugor börjar uppträda under slutet av 1700-talet men byggdes främst under perioden 1800-1880. Fenomenet sammanfaller därmed tidsmässigt med landskapets högkonjunktur och måste ses som ett direkt utslag av ökat välstånd.

Framför allt är det de traditionella stugtyperna, såsom enkelstugor och parstugor, som förses med en övervåning, både vid nybyggnation och som komplettering på en äldre envåningsstuga. Vanligt tycks ha varit att parstugor byggdes på de större gårdarna medan enkelstugan uppfördes på de mindre.

En andra våning var ett bra sätt att skaffa större bostadsyta och samtidigt spara på byggnadsmaterial. Stugrummet på den andra våningen kallas *nattstuga*, en benämning som troligen flyttats med från fristående bodar med sovutrymme på andra våningen. Nattstugan utvecklades under loppet av 1800-talet till ett verkligt finrum och kallas då sal. Den intilliggande kammaren på andra våningen kunde utnyttjas för förvaring av kläder och som sovrums.

Djurhållning

Ladugårdslängan med sina olika funktioner byggdes ihop till en mångfunktionell länga. Möjligen kan man säga att mönstret blir allt mer fast under 1800-talet och längan blir också mer funktionellt som en helhet, inte bara hus som byggts intill varandra. Havrens expansion bidrog troligtvis till ökade ladvolymmer medan fähusen länge förblev små och outvecklade.

Från 1800-talets mitt börjar dock förändringar mot mer rationell ladugårdsdrift göra sig gällande i form av mönsterritningar och propaganda för bättre djurhållning, gödselvård, ventilation o.s.v. det dröjer dock innan detta får genomslag på den dalsländska landsbygden.¹

¹ Texten är hämtad ur *Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt*. För vidare läsning och referenser se denna rapport.

Kulturhistorisk bedömning

Uppmärksammas sedan tidigare

Vinnsäter 1:33 är sedan tidigare uppmärksammas för sina kulturhistoriska kvalitéer. Gården är utvärderad i *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun* från 1976 (Järbo nr 3), den reviderade byggnadsinventeringen från 2002 samt i *Färgelanda kommun – Kulturmiljöprogram 2003*. Miljön ingår också i område av riksintresse för kulturmiljövården, Valbodalen.

På 1980-talet gjorde hembygdsföreningen ihop med länsstyrelsen, läns museet och kommunen insatser för att rusta upp den då nedgångna miljön vilket resulterade i den omfattande restaureringen 1990-91. Medel ställdes till förfogande av såväl kommunen som Riksantikvarieämbetet och via arbetsmarknadsmedel.

Inom ramen för det långsiktiga kunskapsuppbyggnadsprojektet *Agrarhistoria i Västra Götaland* har gården också uppmärksammas i delprojektet *Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden i Dalsland (Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt)*.

Som kuriosa kan nämnas att Västarvet också har en stor modell över Vinnsäter som gjordes av dåvarande Älvsborgs läns museum i samband med upprustningen. Modellen stod några år i biblioteket i Färgelanda och visar en typisk Dalslandsgård och jordbrukssystemen under året.² En miniatyr av Vinnsäter (skala 1:3) finns också på *Det Lilla Lilla Landet* i Södra Vi norr om Vimmerby. Anläggningen är en park där man kan vandra runt i ett Sverige i miniatyr och uppleva de olika landskapens byggnadskultur. Vinnsäter representerar så klart Dalsland.

Vinnsäter i skala 1:3 med manbyggnaden, magasinet och ladugården finns på Det lilla, lilla landet i Södra Vi. MOW

² Modellen finns nu på Kulturlagret i Vänersborg.

Dalslandsstugan som byggnadsminne

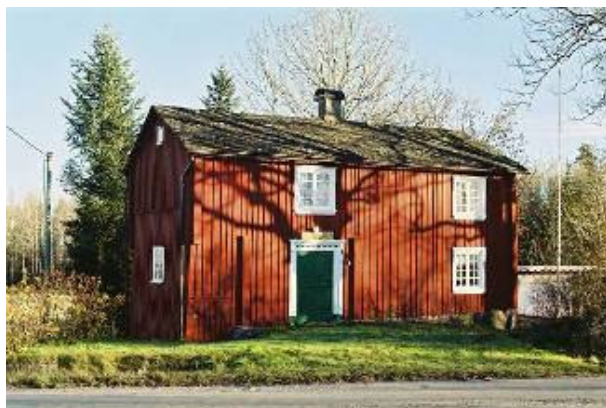
Dalslandsstugan som lokal identitetsskapare

Manbyggnaden på Vinnsäter är ju en s.k. Dalslandsstuga, en stugtyp som kommit att förknippas med 1800-talets Dalsland. Följande är hämtat ur rapporten *Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt* och passar att ha med i detta sammanhang:

Enkelstugan i två våningar har under loppet av 1900-talet lyfts fram som en symbol för Dalsland och kommit att kallas för *Dalslandsstugan*. Etnologen Lars Brink har studerat Dalslandsstugan som lokalhistorisk exponent. Det tidigaste skriftliga belägget för ordet Dalslandsstuga som han funnit är typiskt nog i ett protokoll från Dalslands gille i Göteborg år 1932. Gillet beslöt då att flytta en dylik stuga till Slottsskogen för att ha som samlingsplats.

Viljan att identifiera landskapstypisk äldre bebyggelse hade dock grundlagts vid sekelskiftet 1900. Då blomstrade kampanjer för att stärka den nationella medvetenheten. Organisationer och folkrörelser bildades kring bevarande och förnyelse av hembygden. Från hembygdsrörelsen och egnahemsrörelsen publicerades skrifter som *Gamla allmogehem* och tidskriften *Hem i Sverige* där typhus från olika landsändar presenterades och förordades som förebilder vid nybyggnation. Till del var detta en reaktion mot det sena 1800-talets byggande som ansågs osvenskt. I dessa sammanhang förekommer dock inte Dalslandsstugan som en uttalad stugtyp från Dalsland.

Egentligen är Dalslandsstugan och de agrarhistoriska skeenden som omgärdar den inte alls unikt för just Dalsland. Enkelstugans planform finns spridd i hela Skandinavien och förekommer också i skilda delar av Europa. Den agrara revolutionen med sina goda spannmålskonjunkturer påverkade stora delar av Sverige på ett likartat sätt och enkelstugor i två plan uppfördes under sent 1700-tal och 1800-talet på flera håll, bl.a. i Närke och Småland. I Närke har stugtypen också kommit att kallas Närkestugan.

Förutom Vinnsäter så är Lövnäs i Frändefors(bilden) och Blanketorpet i Färgelanda exempel på Dalslandsstugor som är föreningsägda och står öppna för besökare. På många gårdar i Dalsland finns bevarade Dalslandsstugor som står kvar som lillstugor eller bara blivit övergivna. Foto: MOW och OE

Likafullt är numera begreppet Dalslandsstuga ett väl inarbetat och förankrat begrepp. En strikt tolkning säger att stugan skall vara en knuttimrad enkelstuga i två våningar. Fasaderna skall vara klädda med stående panel och sadeltaket täckt med skiffer eller möjligen enkupigt tegel. Stugan bör ha en stram utformning utan direkta utsmyckningar. Denna strikta definition utesluter emellertid många av tvåvåningsstugorna i Dalsland. Stugtypen förändrades nämligen

över tid. I äldre tid har stugorna exempelvis haft torvtak och efter 1800-talets mitt hittar man en rikare planlösning med separat kök och sidokammare.

Det finns fortfarande gott om Dalslandsstugor i Dalsland. De förekommer i hela landskapet. Det enda man kan säga om frekvensen är att de minskar ju närmare gränsen mot kringliggande landskap man kommer. Margareta Hallins sammanställning av bevarade Dalslandsstugor från 1984 visar också att socknar som Ånimskog, Dalskog och Håbol har särskilt många bevarade stugor. Man kan dock misstänka att sedan Hallins sammanställning har antalet välbevarade stugor minskat. Många av de äldsta och mest kulturhistoriskt intressanta står idag öde och går en oviss framtid till mötes. Andra drabbas av ombyggnader som minskar deras värde som just Dalslandstugor.³

Byggnadsminnesförklaring av en Dalslandsstuga

År 2002 genomförde dåvarande Regionmuseum Västra Götaland i samverkan med Länsstyrelsen en utredning kring byggnadsminnesförklaring av en Dalslandsstuga. Fråga hade väckts om byggnadsminnesförklaring av en gård i norra Dalsland och man ville med utredningen ta ett helhetsgrepp för att kunna bedöma vilka Dalslandsstugor som var bäst att skydda och skapa ett underlag för att kunna väcka fråga om bevarande av en eller flera Dalslandsstugor.

Utredningen som utgick från tidigare gjorda inventeringar som kompletterades och följdes upp i fält vaskade fram 11 stugor (7 av den äldre typen och 4 av den yngre) som kan tillmätas ett mycket stort kulturhistoriskt värde.⁴

På Kesnacken i Torrskog finns en av de mest ålderdomligt bevarade Dalslandsstugorna. Den representerar den äldre typen med enkelstugans planlösning, små mått och en kompakt utformning. Till höger syns ett exempel på den yngre typen som har den rikare planlösningen med sidokammare och separat kök eller ett vinkelkök. Huset får vissa likheter med parstugan men är kortare och har bara en central murstock. Rikare snickerier är också kännetecknande. Tegen i Dalskog. Foto: GvS 1949 och OE.

³ Textstycket är hämtat ur *Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt*. För vidare läsning och referenser se denna rapport.

⁴ För närmare information om urvalskriterier, definitioner och arbetsmetod se rapporten *Utredning kring byggnadsminnesförklaring av en dalslandsstuga* 2002. S Ädel & M Mellgren.

I sammanhanget valde museet att inte rangordna objekten eller att föreslå att någon av stugorna utsågs till byggnadsminne. Men i slutsatserna framhölls ändå gården Vinnsäter som den anläggning som i första hand borde bli aktuell vid en eventuell byggnadsminnesförklaring.

Länsstyrelsen har i samverkan med Västarvet i arbetet inom projektet *Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden* fortsatt att reda i frågan kring vilka miljöer som bör skyddas som byggnadsminnen. Här har dock frågan inte bara berört Dalslandsstugor utan agrara miljöer i vidare bemärkelse. Avsikten har varit att hitta vilka agrara miljöer som bör finnas bland länets byggnadsminnen. Även i detta sammanhang har Vinnsäter varit med som ett av de objekt som kunde komma ifråga, inte bara för sin bevarade stuga utan också för gårdsmiljön som helhet och den del av västsvensk agrarhistoria som gården berättar.⁵

Vinnsäter har stora värden

Det är mot bakgrund av beskrivningen av gården och mot ovan sagda otvetydigt så att Vinnsäter 1:33 utgör en synnerligen välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö.

Till att börja med kan man konstatera att gården besitter betydande kunskapsvärden:

- Manbyggnaden är en av landskapets bäst bevarade Dalslandsstugor såväl exteriört som interiört och den representerar därmed 1800-talets byggnadskick och avspeglar de förändringar det genomgick i Dalsland som en följd av jordbrukets utveckling (exempelvis havreepok, mekanisering, ökat välstånd).
- Samtliga ekonomibyggnader har bevarats. De är tillkomna under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början och åskådliggör genom sina funktioner och sin utformning, med exempelvis ladugårdens skicka, jordbrukets förutsättningar, byggnadsteknik och materialval under denna tid både ur ett dalsländskt och ur ett västsvenskt perspektiv.
- Gårdens typiska höjdläge och välbevarade bebyggelse med komplett man- och fägård på var sin sida av byvägen gör Vinnsäter 1:33 i sin helhet till en mycket god representant för den dalsländska byggnadstraditionen sådan den framstod under 1800-talets mitt. Miljön representerar något som varit mycket vanligt i landskapet med som håller på att bli sällsynt och därmed unikt.

Gården har också stora upplevelsevärden:

- På Vinnsäter kan man lätt uppfatta och ta till sig den äldre gårdens struktur och funktioner och också det som utgör det karaktäristiskt dalsländska.
- Genom den mycket försiktiga upprustningen som gjorts har patinan i hög grad blivit bevarad vilket bidrar till en autentisk upplevelse.

Avslutningsvis kan man också säga att gården har stora bruksvärden och bidrar till att göra kulturarvet till en resurs i samhället:

⁵ Seminarium hölls 13 juni 2006. Resultatet blev bl.a. en stencilrapport med förslag till möjliga byggnadsminnen bland länets agrara miljöer. Arbetet har därefter legat stilla, bl.a. i avvaktan på projektet *Tillgängliga byggnadsminnen*.

- Miljön erbjuder genom sin funktion som hembygdsgård en tillgänglig plats för såväl rekreation som social gemenskap.
- Miljön har också ett uppenbart pedagogiskt värde genom sin tydlighet och bevarade helhet.

Till minussidan kan läggas att gården fått en del sentida tillägg som hör till bruket som hembygdsgård, det gäller främst inredningen inne i ladugården med nya trappor, räcken och golv samt skolmuseet på rännnet och den nybyggda toalettbyggnaden. Tilläggen minskar den autentiska upplevelsen. De är dock hyfsat reversibla och behövs för gårdens funktion som samlingsplats i bygden.

Mot bakgrund av ovan sagda och det faktum att vi bland länets byggnadsminnen har få kompletta gårdsmiljöer och ingen skyddad Dalslandsstuga uppfyller Vinnsäter 1:33 absolut kraven för att komma ifråga för en byggandsminnesförklaring.

Översikt över Vinnsäter 1:33 med smedjan i förgrunden. Bilden är tagen före toalettbyggnadens uppförande. OE

Förslag till skyddsbestämmelser

Här följer förslag till skyddsbestämmelser. Då skyddsbestämmelserna endast kan beröra fast inredning är det extra viktigt att poängtera att det är helheten med alla dess detaljer som utgör den specifika miljön. Vinnsäter utgör en god kombination av en välbevarad exteriör och interiör. Utan den kopplingen skulle en del av det samlade kulturhistoriska värdet försvinna. Därför är det av största vikt att helheten förvaltas så att det kulturhistoriska värdet inte urholkas i framtiden.

Skyddsområdet föreslås omfatta gårdens byggnader med tillhörande markområde enligt bifogade situationsplan.

1. Byggnaderna får inte rivas, flyttas, byggas om eller på annat sätt förändras till sin exteriör.
2. Ingrepp får inte göras i byggnadernas stomme.
3. Ingrepp i eller ändring av den fasta inredningen får inte göras.
4. Byggnaderna ska underhållas så att de inte förfaller. Vård och underhållsarbeten ska utföras med sådana material och metoder att det kulturhistoriska värdet inte minskar. Samråd skall ske med Länsstyrelsen innan vårdarbeten påbörjas.
5. Skyddsområdet ska hållas i sådant skick att dess karaktär och utseende inte förvanskas.
6. Det är inte tillåtet att inom området upplägga avverkat ris, komposterbart material el dyl.
7. Samråd skall ske med Länsstyrelsen innan förändringar i form av trädfällning eller annan ändring av markanvändningen etc påbörjas.
8. Området får inte ytterligare bebyggas eller på annat sätt förändras.

Förslag till skyddsområde

Som skyddsområde föreslås hela den avstyckade fastigheten 1:33.

Källor

- Antikvarisk kontrollrapport Vinnsäter 1:33, Järbo socken, Färgelanda kommun* 1997. Älvsborgs länsmuseum, Vänersborg
- Färgelanda kommun, Kulturhistorisk utredning 11.* Älvsborgs läns museiförening. P. Melander. Vänersborg 1976
- Färgelanda kommun. 2002. Revidering av byggnadsinventering.* L. Bergström.
- Färgelanda kommun, Kulturmiljöprogram.* 2003. Regionmuseum Västra Götaland. Vänersborg
- Hallin, Margareta. 1984. *Byggnadstraditioner i Älvsborgs län – Dalslandsstugan.* Ingår i Västgöta-Dal. Vänersborg
- Odenbring Widmark, Marie. 2008. *Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt.* Regionmuseum Västra Götaland/Västarvet och Länsstyrelsen i Västra Götalands län. Vänersborg
- Schoultz, Gösta von. 1951. *Dalslandsgårdar.* Nordiska museet handlingar; 39. Stockholm
- Ädel, Stefan & Mellgren, Maria. 2002. *Utredning kring byggnadsminnesförklaring av en Dalslandsstuga.* Regionmuseum Västra Götaland. Vänersborg

Arkivmaterial Västarvets topografiska arkiv på Kulturlagret i Vänersborg (f.d. Älvsborgs länsmuseum och Regionmuseum Västra Götaland)

Muntliga uppgifter från Paul Jacobsson, ordförande i Järbo hembygdsförening

Kartor från Lantmäteriverkets forskningsarkiv, Gävle